

Földvár Miklós István

A római rítus változatainak kutatása — III.

Virágvasárnap a középkori Magyarországon

Virágvasárnap a keresztény liturgia legfontosabb időszakának, a nagyhétnek nyitánya. Legjellemzőbb szertartássora az ágak megszenteléséből, a körmenetből és a miséből áll.

Földvár Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

A nap miséje a római liturgia ősi alkotása; középpontjában a Szenvedés időszakának második vasárnapjaként nem Jézus jeruzsálemi bevonulása, hanem szenvedése áll. Tételei közül kiemelkedik az egész liturgikus év leghosszabb propriuméneke, a Krisztusnak a keresztfán mondott szavait megidéző *Deus meus* traktus, valamint a Máté-passió.

I. Processzió és ágszentelés

Körmenetet, helyesebben processziót (azaz vonulást, mert a templom megkezdése nem lényegi mozzanata ennek a cselekménytípusnak) a középkorban a székesegyházak és nagyobb templomok minden vásár- és ünnepnapra nagy miséje előtt tartottak. Ez értelmeződött át virágvasárnap Jézus jeruzsálemi bevonulásának drámai megjelenítésévé, amely a VII. század előtti, keresztény Jeruzsálemben és hatására a keleti egyházakban már igen korán szokásba jött. Krisztus az evangéliumi leírás szerint Betániából tartott Jeruzsálembe húsvét ünnepe előtt. Az Olajfák hegyéről számárcsikón ülve ereszkedett le, a jeruzsálemi nép pedig —a hagyomány szerint gyermekek, de erről maga az evangéliumi elbeszélés nem szól— Dávid fiaként, hozsannával köszöntötte őt, pálma- és olajágakat, illetve saját ruháit terítve elé az útra. A dicsőséges bevonulás után következő, hirtelen zuhanás a szikár, panaszos miseliturgiába érzékletesen fejezte és fejezi ki Jézus nagyheti magáramaradását.

A jeruzsálemi események megjelenítéséből logikusan adódott, hogy a körmenetben pálma- és olajágakat, északabbra pedig a tavasz első hajtásait, virágait, kiváltképpen pedig olajfára emlékeztető barkákat hordoztak a hívek. Habár a szent cselekményben használt tárgyakra eleve mintegy átszármazik a cselekmény szentsége, a középkor rituális gondolkodásából az is természetesen fakadt, hogy az erre kiválasztott ágakat már előre megszenteljék és a körmenet után is szentelményként kezeljék, amely kedvező és bajelhárító hatással van birtokosára és arra a helyre, ahol őrzik. Így egészült ki a misét megelőző körmenet az ágak megszentelésének szertartásával.

Míg a mise saját szöveg- és dallamanyaga a latin hagyományú egyházakban meglehetősen egységes, a processzió és az ágszentelés későbbi és változékonyabb, ezért különösen alkalmas a középkori Európa liturgiaváltozatainak elkülönítésére, jellemzésére. Az egység és a különbözőség arányosan jelentkezik.

A liturgia alapját egy fölismerhető cselekményi váz és egy bő, imádságokat és énekeket magába foglaló tételkészlet alkotja: ezért beszélhetünk a számos variáns ellenére egyazon latin, nyugati vagy másként római-frank hagyományról. Másrészt a közös készletből eltérő tételeket, eltérő elrendezésben emelnek ki a különféle részahagyományok, azaz kompozíciós eljárásuk világosan megkülönbözteti őket. Ez a különbözőség tudatos és szándékos: sajátos alkotómunka eredménye, ami a „bemeneti” oldalt, a rítusváltozat keletkezését illeti, és erőteljes identitásképző és -hordozó, ami a „kimeneti” oldalt, a rítusváltozat hatását illeti.

II. A „tridenti-kuriális” változat

A virágvasárnapi szertartásokat azok XX. századi reformjaiig egy fegyelmezetten mellérendelő, ámbár talán kissé fantáziátlan kialakítású rendben tartalmazták a latin katolikus liturgia „tridenti” könyvei, amelyek a pápai kúria XII–XIII. századi szokását képviselik. Ebben az elrendezésben a három összetevő: az ágszentelés, a körmenet és a mise sorban következik egymás után. A szentelés a pap által mondott könyörgésekkel történik, a körmenetet pedig terjedelmes és bonyolult dallamú, nagyrészt valószínűleg gallikán eredetű gregorián énekek, úgynevezett processziós antifónák kísérik. A két réteg közt nincs számottevő kapcsolat: egy majdnem tisztán euchológiai (imádságos) rész kapcsolódik egy majdnem tisztán énekes részhez.

Némi szint visz a szertartás dramaturgiájába az úgynevezett szárazmise (*missa sicca*), amely az ágszentelés keretét adja: a különös megjelölés azt takarja, hogy az ágak megáldásának szertartása egy mise menetére emlékeztet. Az ágszentelési „szárazmisét” introituszerű bevonulási antifóna, kollektaszerű nyitókönyörgés, szentlecke, graduáleszerű responzórium, evangélium, prefáció, Sanctus, egy szentelési imasorozat („kvázi-kánon”) és az ágak áldoztatásnak megfelelő kiosztása alkotja, amelyeket két, kommúnió gyanánt énekelt antifóna kísér.

A másik emlékezetesebb, drámai mozzanat a körmenet befejezése: a nap híres processziós himnusza, a *Gloria laus* verzusait a bezárt templomon belülről éneklék az előénekesek, míg a visszatérő szakaszokkal a kívül álló menet tagjai felelnek nekik. A himnusz végeztével a kereszttvivő mintegy bekopogtat a kereszt rúdjaival, mire az ajtó kinyílik, és a menet egy Jézus bevonulásáról szóló responzórium, az *Ingrediente Domino* éneklése közben lép be az épületbe.

Ha a rítust közlő utolsó, XX. századi misekönyvek leírását összevetjük a pápai kúria első ismert forrásainak leírásával, lényegében azonos renddel találkozunk. Az egyetlen, de lényeges különbség, hogy a körmenet ott nagyobb utat tesz meg, lehetőleg kimegy a városból, és hogy az ágszentelési szertartás, a „szárazmise” nem a főtemplomban, hanem egy külső, erre kijelölt helyen vagy templomban, az úgynevezett stáción történik — amint a jeruzsálemi nép is az Olajfák hegyén, nem pedig a szent városban vágott ágakat a fákról. Az énektételek határozottabb funkcióhoz kötése és a drámai lehetőségek bővebb kiaknázása azonban érezhetően idegen a kuriális és általában a Róma városi liturgia érzületétől.

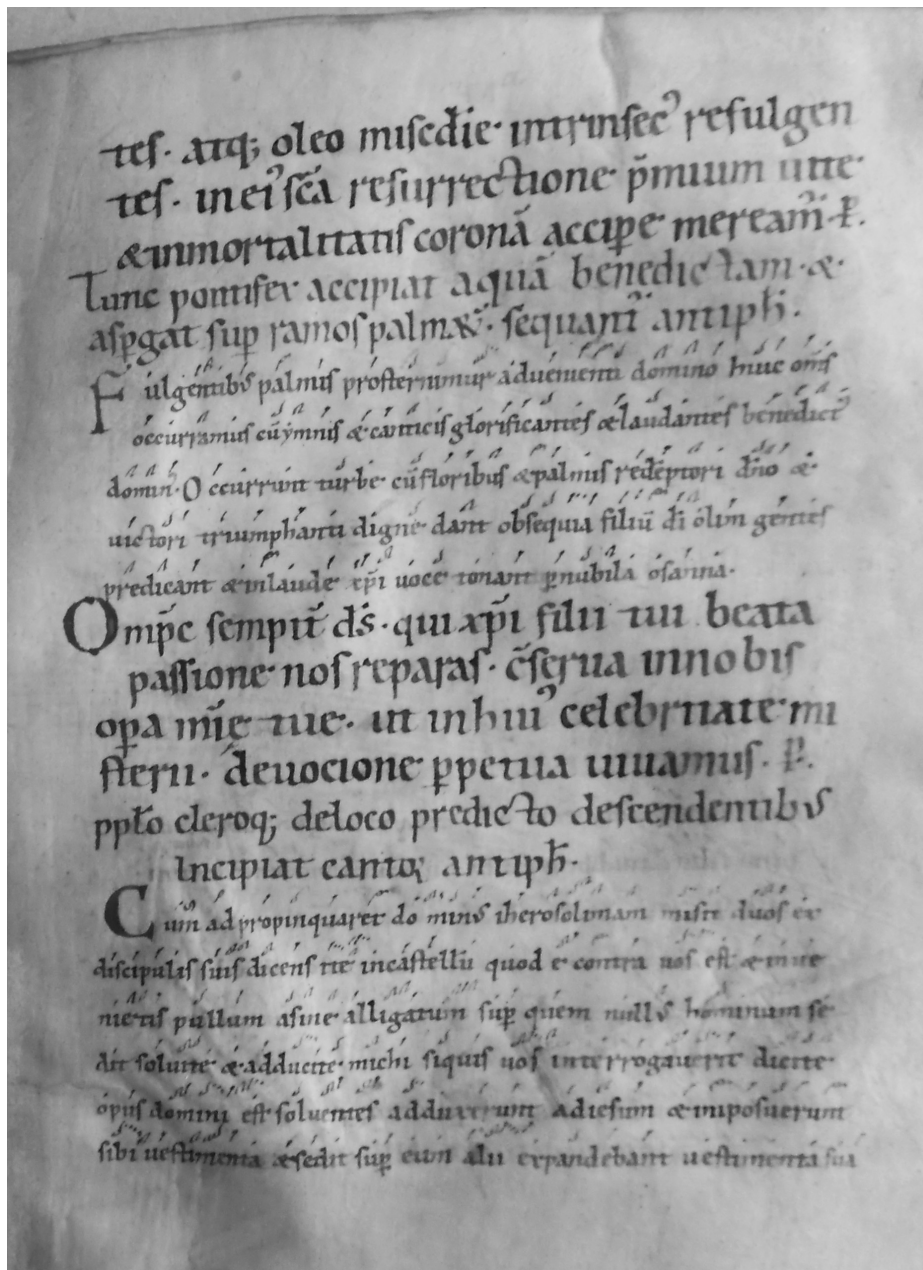
III. Az esztergomi változat és forrásai

A virágvasárnapi ágszentelés és processzió rendjének megközelítőleg teljes földolgozása monografikus igényű munka. Helyette egyelőre a középkori Magyarország jellegzetes forrásainak áttekintése után a tág értelemben vett esztergomi úzus virágvasárnapi rendtartásának bemutatására teszünk kísérletet. Figyelmeztetnünk kell azonban arra, hogy ez csak egyike a közös latin örökség egyedi megkomponálására tett, átgondolt és maradandó hatású kísérleteknek. A fentebb vázlatosan ismertetett római kuriális változat az esztergominak nem közvetlen eredete és nem is áll vele szorosabb kapcsolatban, mint bármely más részahagyománnyal: mindketten egyenrangú megvalósulásai ugyanannak a lehetőségnek. A drámai mozzanatok szintjén az esztergomi variáns közelebb áll az európai székesegyházak vagy szerzetesrendi hagyományok nagy részéhez, mint a rómaihoz, de a római és az esztergomi megoldás közti egyezések is inkább tulajdoníthatók a formálódó magyar egyházszervezet gregorián irányulásának, semmint valami „közös ősnak”: számos részahagyományban még a „szárazmise” szerkezeti váza sem lelhető föl.

A virágvasárnapi mise rendje Esztergomban tökéletesen megegyezett a rómaiával, így elemzésünket az ágszentelésre és a körmenetre korlátozzuk. Jóllehet az esztergomi szertartás forrásai a XV. századtól kezdve megsaporodnak, érdemi különbségekre ekkor már a központi úzusváltozatban nem lehet számítani. A források kiválasztásakor ezért egyrészt minél nagyobb időbeli lefedettségre törekedtünk, másrészt igyekeztünk fölhasználni a magyarországi úzuscsaládhoz tartozó késői, de nem a központi változatot képviselő emlékek mindegyikét. A keletkezés és a „szóródás” folyamatát az eddigi kutatások alapján így képzelhetjük el:

Az esztergomi gyakorlat XI–XII. századi kialakításakor a lehetőségek köre bővebb volt, mint amennyi később, ugyanezen úzus XIII–XIV. századi megszilárdulásakor ténylegesen is tartós eredményekhez vezetett. Azok a tételválasztások vagy szerkezeti megoldások viszont, amelyek az úzus központi változatában nem gyökeresedtek meg, nem központi változataiban, mondhatni peremvidékeinkön fönnmaradhattak, sőt egy-egy „alváltozat” tartós, jellegzetes elemévé fejlődhettek. Ez magyarázza a korai központi forrásoknak a kései periferiális forrásokkal való, sokszor tapasztalható kapcsolatát, és ezért van e kései forrásoknak jelentősége nemcsak úgy, mint alváltozatok tanúinak, hanem úgy is, mint retrospektív adatok hordozóinak.

Ebből a megfontolásból kiindulva vetettük össze az esztergomi virágvasárnap legkorábbi emlékét, a Hartvik-agendaként ismert, XI. századi pontifikálét (H [Hartvik]) egyfelől a kifejlett esztergomi gyakorlat XV–XVI. századi nyomtatott emlékeivel (S [Strigonium]), másfelől a velük egykorú egri (A — [Agria]), zágrábi (Z [Zagrabia]) és pécsi (Q [Quinqueecclesiae]) adatokkal. A köztük húzódó, fönnmaradt forrásokban szegényebb időszakból a Pray-kódexként ismert, XII. századi boldvai szakramentáriumot (P [Pray]), a XIII. századi németújvári misszálét (G [Güssing, Németújvár osztrák-német neve]) és a XIII–XIV. század

A szentelési imák vége, az ágak kiosztása és a processzió kezdete a Hartvik-agendában
(Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165. 41r).

Et cum spiritu tuo. Sursum corda. Habemus ad dominum. Gratias agamus
 domino deo nostro. Signum & iustum: & iustum: equum
 & salutare. Nos tibi semper & ubique gratias agimus. domine sancte pater. o. e. d. s.
Mundi conditor omniumque creaturarum mirabilis dispo-
 sitor: deus qui inter ipsa mundi primordia cum ex nichilo
 cuncta conderes. ligna quoque fructifera & diverso usui con-
 grua terram producere iussisti. ac maledictum imedite
 arboris. uniuersa nobis per obedientiam unigeniti filii tui in
 benedictione conuertisti. benedic & hos multigenarum
 arborum ramos. inter quas precipue arbor oliue pinguedine
 cuncta preestitit. Et quam & cum mundi cuncta diluui-
 quondam expiarent effuso. columba ramum eidem deferens.
 pacem tuis redditam nuntiavit. Et ecce non & innocens
 turba. spiritu sancto afflata. unigenito domino nostro ihesu christo. per totius
 mundi salutem passuro obuia currens. palmarum & bui
 arboris ramos abscidens. & uestigium eius substernens. iam
 quasi triumphatorem de mortis principem ostendebat.
 Te ergo domine suppliciter deprecamur. ut quod annua deuotione eiusdem
 redemptoris nostri sacratissimam passionem peruenire intiam.
 ipso adiuvante palma uictorie tenentes. atque oleo misericordie
 intrinsecus refulgentes. in eius sancta resurrectione perui-
 uire. & in immortalis coronam accipere mereamur.
Ite. d. n. i. x. f. t. qui tecum uiuis & regnas deus. f. o. f. f. am.
 Dominus uobiscum. Et cum spiritu tuo. Benedicamus domino. Deo gratias.
 Benedicatio dei omnipotentis patri & filio & spiritui sancto descendat
 & maneat super hos flores. Agnus. Tunc sacerdos accipiat aquam
 benedictam. & spargat super ramos palmarum. Fulgentibus palmis perfruemur.
 Antiphona. Occurrunt turbe eam floribus & palmis. r. d. Te diuidant
Cum semper tunc deus. qui & filii tui passione & dicat ore.
 nos reparas. conserua in nobis opera misericordie tue. ut
 in eius celebritate mysterium deuotione perpetua uiuamus. f.
 Pro toto cleroque de loco predicto omnibus descendentes canat antiphonam.
Cum adpropinquaret dominus iherosolimam misit duos ex discipulis suis. d.
 Post autem sequitur yhebreorum puerorum. Gloria laus & honor tibi sit.
 Postea pueris ex euntibus de ciuitate. & portantibus ramos palmarum.

A szentelési imák vége, az ágak kiosztása és a processzió kezdete a Pray-kódexben
 (Budapest, OSzK MNy 1. 47°).

fordulójára datált, bizonytalan eredetű, Isztambulban őrzött misszálét vettük figyelembe (I [Isztambul]). Mint látni fogjuk, az utóbbi kettő jóval távolabb áll a magyarországi hagyomány változatokban megnyilvánuló egységétől, mint akár a legkorábbi, akár a kései perifériális források egymástól és a szilárd alakot öltött esztergomi úzustól.

Az összevetés a térben és időben megmutatkozó változatok földerítésén túl ahhoz is hozzásegít, hogy kiküszöböljük a csak egy-egy forrásra jellemző esetleges hibákat vagy esetlegességeket, illetve hogy az egyazon mozzanatot részletesebb tárgyaló források alapján kiegészítsük a velük megegyező tartalmú, de szűkszavúbb redakciókat.

IV. Az első réteg: misekezdő processziók általában

A rítussor szerkezetének és egyes elemeinek megfelelő értelmezéséhez érdemes előbb elkülöníteni az általánosabb elemeket a sajátosabbaktól, pontosabban fölállítani az egyes mozzanatoknak valamiféle hierarchiáját. Ehhez a legalkalmasabb segédletnek előbb a vásár- és ünnepnap mi kezdő processziókkal, majd a gyertyaszentelői rítusokkal való egybevetést tartottuk. Az utóbbi szempontot az indokolja, hogy mindkét alkalommal olyan mise előtti körmenetről van szó, amelyben jellegzetes tárgyakat: gyertyákat, illetve ágakat hordoznak, és mindkét esetben előzetes tárgyszentelésre kerül sor. A tartalmi rokonság nem került el a liturgia egykori megszerkesztőinek figyelmét sem: a két rendtartás párhuzamos építkezése átgondolt eljárás eredményének tűnik. Mivel aprólékos összehasonlításuk most nem feladatunk, alább meg fogunk elégedni a H szerinti leírásuk elemzésével, amely mindkét szertartás első ismert magyarországi forrása.

A processzió Esztergomban —s a középkori egyházakban általában— nem körmenet, azaz a főtemplom megkerülése volt, hanem inkább kivonulás egy másik, kisebb, a főtemplom szomszédságában fekvő templomhoz. Ezt kimondottan a főtemplom stációs templomának tekintették, mintegy annak tágabb épületegyütteséhez tartozott. A processziót a főtemplom kórusából indították; legalább vasárnapokon, de olykor nem vasárnapra eső ünnepeken is a szenteltvízhintés szertartása, az *Asperges* után. A források tulajdonképpen a processzióknak (*in processione*) az odamenetelt, a stációhoz (*ad certum locum* vagy *ad locum destinatum*) való kivonulást nevezik. Ezt általában a responzórium műfajához tartozó énektételek kísérték. Néhány kifejezetten processziós responzóriumot leszámítva ezeket a tételeket a megfelelő nap zsoltosmájából kölcsönözték, így sorrendjük és számuk változatos és viszonylag kötetlen lehetett, pusztán a liturgikus alkalomhoz való tartalmi kötődés számított igazán, de ezt a zsoltosma egy-egy napra szánt, viszonylag bő responzóriumkészlete könnyen biztosította. Ezen a készletelvű válogatáson belül valamivel nagyobb szilárdságot mutatnak a processzió kezdő- és zárótételei.

A stációra érve a processzióban résztvevők egy szuffrágiumszerkezetű, azaz valamilyen énektételből (antifóna, esetleg responzórium vagy himnusz), verzikulusból és könyörgésből álló megemlékezéssel tisztelnek a stációs templom titulusa, a Boldogságos Szűz, a Szent Kereszt vagy valamilyen, az ünnephez kapcsolódó motívum előtt, majd visszaindulnak. Visszatéréskor (*in redeundo*) már nem responzóriumokat, hanem inkább a zsoltosmából kölcsönzött strófikus himnuszokat vagy erre a célra szánt processziós himnuszokat énekelnek. Mind a responzóriumok, mind a himnuszok alakítható terjedelmű, gyakorlatilag „időkitöltő” tételek, de elinduláskor és megérkezéskor szerepet kaphatnak jellegzetesebb, a processziós antifónák közül vett tételek is.

Végül a processziók záró mozzanata a főtemplomhoz való visszaérkezés. A menet megáll a templom kapuja előtt, ahol a celebráns egy könyörgést mond. Ezután egy újabb, helyzeténél fogva kötöttebb énektétel alatt vonulnak be mindnyájan. A kórushoz érve, amelyet akkoriban még tekintélyes méretű rekesztő különített el a hajótól, gyakran újabb, szuffrágiumszerkezetű tiszteletadás következik, majd az introitussal kezdetét veszi a nap miséje.

V. A második réteg: Gyertyaszentelő mint párhuzam

Gyertyaszentelőkor és virágvasárnap a processzió egyébkénti rendje azzal egészül ki, hogy a stáción a szokásos tiszteletadás után elvégzik a vonatkozó tárgyak megszentelésének szertartását. Az esztergomi rendtartás első jellegzetessége tehát, hogy a szentelést nem a főtemplomban, hanem a stáción végzik. Ebben azonban Esztergom csak egy ismert, a kuriális liturgia korai forrásaiban is adatolt szokáshoz csatlakozik.

Mindkét processziót egy „indító könyörgés” kezdi a főtemplom kórusában, majd szilárd helyzetű, kezdő énektétel után a naphoz illő responzóriumsorozat következik. A megérkezéskor éneklendő responzórium azonban mindkét esetben pontosan ki van jelölve. Az ezt követő könyörgés a stációs templom kórusának bejáratánál hangzik el, mindkét tétel —tehát nemcsak a gyertyaszentelői— máriás tematikájú.

A tárgyszentelés fölépítésében két vonást tartunk említésre méltónak. Az első közülük a szentelés főimájának helyzete és jelentősége. Ezek a szentelések a római rítus minden változatában áldó szerepű papi imaszövegek sorozatából állnak. A szövegek nagyobb része az oráció, azaz a könyörgés műfajához tartozik (oráció-benedikcióként, azaz könyörgés-áldásként határozhatnánk meg őket pontosabban), számuk viszonylag kötetlen, de legalább a négyet eléri.

A tárgy- vagy anyagszentelések egy részét (víz, só, hamu, ágak, olajok) exorcizmus előzi meg: ennek helyzete kötött, mindig megelőzi a többi imaszöveget, hiszen célja a szentelésre kiválasztott tárgy elkülönítése a gonosz lélek hatalma alatt álló, bűn által megrontott anyagvilágtól. Szeparációs rítus tehát, amely a tulajdonképpeni szentelést előzi meg. A gyertyaszenteléshez egyébként nem tartozik exorcizmus.

Az imaszövegek másik kiemelt tételtípusa a prefáció vagy prex. A könyörgéseknél általában hosszabb, prefációdialógussal bevezetett és prefáció-dallamon énekelt, a megszentelés gesztusait legkifejezettebben tartalmazó szövegről van szó, amely viszont a rítus szerkezetében kétféleképpen helyezkedhet el — ez indokolja a kétféle megjelölést is. A prefáció eredeti értelemben a mise konszekrációs főimájának, a kánonnak bevezető szakasza, azaz —latin nevének (*prae-fatio*) eredeti értelmében— retorikus előhang egy tulajdonképpen csak utána következő szentelési imához. A legkorábbi ismert római keresztény imaformulák, a keleti párhuzamok és a püspöki szentelési liturgiák azonban azt mutatják, hogy a mise prefációja és kánonja eredetileg ugyanannak a szövegnek két szakasza, azaz a prefációra jellemző dallam és bevezető dialógus a keresztény imaköltészet legrangosabb, konszekrációs szerepű szövegeire jellemző. Minthogy a középkori liturgiaalakítás szempontjából már a prefációt és kánont két külön szöveggént kezelő mise jelenti a viszonyítási alapot, ez két megközelítésre ad módot:

Az egyik szerkesztési lehetőség, ha a prefációdialógussal bevezetett és prefációdallamon énekelt tételt a szó eredeti értelmében előhangnak tekintjük. Ekkor a könyörgések sorozata a mise kánonjával lesz analóg, következésképp a prefáció után, esetleg egy *Sanctus* közbejöttével hangzik el. Ezt az eljárást követi a kuriális szertartásrend.

A másik szerkesztési lehetőség, ha ugyanezt a tételt prexnek, azaz konszekrációs főimának tekintjük. Ekkor maga a prefációformájú prex lesz a kánonnal (és az azt bevezető prefációval) analóg, a könyörgések sorozata pedig előkészítő szerepbe kerül, a mise szerkezeti mintájából kiindulva a felajánlási imasorozattal lesz analóg. Esztergom ezt az utóbbi —és ez esetben kétségkívül autentikusabb— megoldást részesíti előnyben a gyertyák és az ágak megszentelésekor is. Ez tehát a második kompozíciós jellegzetesség.

A két esztergomi tárgyszentelés harmadik közös vonása az énektételek és imaszövegek elrendezésében áll. Míg a kuriális elosztás szerint az énektételek döntő többségének liturgikus helyzete viszonylag súlytalan, azaz éppúgy a processzió idejét kitöltő, egyszerű és egyenrangú sorozatot alkotnak, mint a főntebb említett responzóriumok és himnuszok, addig Esztergomban a jellemző processziós tételek egy része az imaszövegekkel váltakozva beépül a szentelési szertartásba, és ezáltal kötöttebb liturgikus funkcióra tesz szert. A szerkönyvek természetesen egymás után tudják csak közölni az imákat és az énekeket, de megfontolandó, hogy a H egyik gyertyaszentelési rubrikája szerint a gyertyák megáldása nem az előzőleg kiírt antifóna után, hanem aközben történik: „Interea, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei hoc modo.”

Tekintve, hogy a könyörgések sorozatát a mise felajánlásával mondtuk analógnak, ahol az imaszövegek az offertórium éneklése alatt szólnak meg, és hogy a jellegzetes énektételek „fedésében” mondott imák egyébként is jellemzők a keresztény kultusz minden hagyományos formájára, sőt Esztergomban például a temetési liturgiában is kimutathatók, talán érdemes ezt a párhuzamosságot kiterjesztve értelmezni, és alkalmazni azokra a párhuzamos helyzetekre is, amelyeknél a rubrikák nem beszélnek róla.

A gyertyák meggyújtását és kiosztását, másfelől pedig az ágak szenteltvízzel való meghintését, megtömjénezését és kiosztását pontosan kijelölt antifónák éneklése alatt végzik. A visszaindulást az immár megszentelt tárgyakkal ugyanolyan „indító” könyörgés kezdi, mint a stációhoz való kivonulást, majd egy kezdő processziós antifóna után himnusz tölti ki a visszamenetel idejét. A főtemplom kapujában mindkét alkalommal „bemeneti” könyörgés hangzik el, majd mindkétszer egy-egy antifóna és a hozzá doxológia nélkül énekelt *Benedictus*, Zakariás evangéliumi éneke alatt vonul be a menet a főtemplomba. Habár a H leírása szerint itt mindjárt a mise következik, a későbbi magyarországi források többsége ad egy külön könyörgést a főtemplom kórusába való bevonulás előttre is, összhangban a gyertyaszentelői párhuzammal.

VI. A harmadik réteg: saját elemek

Az egybevetés után megállapítható, hogy a virágvasárnapi szertartásnak a gyertyaszentelőihez képest két jelentékeny többlete van. Az első a kuriális rendnek megfelelő „szárazmise”, pontosabban annak „igeliturgiája”, amely már a stációs templom kórusában zajlik. Ez a mise kollektájának, szentleckéjének, graduálójának és evangéliumának megfelelő tételekből áll. A graduálét egy nagy formátumú processziós responzórium helyettesíti. Esztergomban (talán a megelőző processzió bő énekkészlete miatt) nincs „kvázi-introitus” — ez Rómában a *Hosanna filio David* —, van viszont „kvázi-offertórium”: a nap egyik híres processziós antifónája (*Ante sex dies*). E tétel előtt vagy után több forrásunk szerint homíliát intéztek a néphez. A „kvázi-offertórium” vagy a homília után került csak sor az imént részletezett szentelési szertartásra az exorcizmussal kezdve.

A másik többlet a város vagy a templomkert kapuja előtt lejátszódó, kereszthódolat köré szerveződő drámai jelenetsor. A nagyobb, székesegyházi körülményekre tervezett rubrikák szerint a processzió kiment a városhalon vagy a székesegyházat is magába foglaló várkerületen túlra, egyszerűbb kiadásában pedig a templom megszentelt övezetét jelentő temetőn (*cimiterium* — innen a magyar „cinterem” szó) túlra. Mindkettő Jeruzsálemet jelenítette meg. Mielőtt a menet belépett volna a jelképes „szent városba”, a visszatérésre előírt himnusz eléneklését követően meghatározott antifónák szólaltak meg, amelyek az evangéliumi cselekmény egyes részleteit: az ágak, illetve a ruhák leterítését idézték föl (*Pueri Hebraeorum* 2×). Míg ezeket énekelték, a processzióban résztvevők közül az erre kijelöltek a kezükben hordozott ágakat, majd palástjaikat a kereszt elé terítették, végül pedig ünnepélyes kereszthódolat következett. A kereszthódolathoz több forrásunk „időkitöltő” himnuszt is ad.

Nem egyértelmű, hogy a menetben bizonyára hordozott kereszt előtt történtek-e ezek az események: a részletesebb leírások mintha egy külön erre a célra előhozott és földíszített feszületet föltételeznének. Az sem világos, hogy az ágak és ruhák leterítése jelképes volt-e, vagy a keresztet hordozók ténylegesen is átmentek rajtuk. Végül nem teljesen általános része e rövid liturgikus

játéknak, hogy a celebráns a pásztor megveretéséről és a nyáj elszéledéséről szóló antifóna (*Scriptum est enim*) alatt a kezében tartott ággal háromszor megüti a Megfeszítettet. Hadd emlékeztessünk itt a körmenet és a mise közti, korábban említett „hangulati esésre”: ez a mozzanat szép átvezetés a kettő között. A jelenetsor után a már idézett, Jézusnak a városba való bevonulását elbeszélő responzórium (*Ingrediente Domino*) alatt vonul be a menet a város vagy a temető falai közé: ugyanezt a tételt adja a kuriális liturgia a városba vagy a templomba való bevonuláshoz.

Jelentéktelenebb különbség, hogy virágvasárnap —vasárnap lévén— *Asperges* előzi meg a processziót, van exorcizmus és bővebb az orációkészlet, a gyertyaszentelői processzió viszont valamivel bővebb antifóna- és himnuszanyagot örökölt, amelyet a szentelés alatt, illetve a templomba való bevonuláskor hasznosít. A H-nál későbbi esztergomi forrásokban ez az utóbbi anyag lecsökken és átrendeződik, így a virágvasárnapkal való párhuzam még szembeötlőbb.

A két szertartás párhuzamait és eltéréseit az alábbi táblázat szemlélteti:

Gyertyaszentelő	Virágvasárnap
A KÓRUSBAN	A KÓRUSBAN
<i>Erudi qs Dne plebem tuam</i> (indító könyörgés)	<i>Asperges</i> (mint minden vasárnap) <i>Visita qs Dne plebem</i> (indító könyörgés)
KIVONULÁS A STÁCIÓRA	KIVONULÁS A STÁCIÓRA
<i>Postquam impleti sunt</i> (indító responzórium) További responzóriumok (kezdőszavak nélkül)	<i>Surgite sancti</i> (indító antifóna) <i>Conclusit vias meas</i> (proc. responzóriumok) <i>Insurrexerunt in me</i> <i>Dixerunt impii</i> <i>Contumelias et terrores</i> <i>Viri impii</i>
A STÁCIÓS TEMPLOMBAN	A STÁCIÓS TEMPLOMBAN
<i>Gaude Maria</i> (responzórium bevonulásra) <i>Famulorum tuorum</i> (máriás könyörgés)	<i>Circumdederunt</i> (responzórium bevonulásra) <i>Gratiam tuam</i> (máriás könyörgés a kórus előtt) <i>Adiuva Dne</i> (az előbbi helyett/mellett)
TŰZ- ÉS GYERTYASZENTELÉS	SZÁRAZMISE IGELITURGIÁJA
<i>Dne s-e Pater</i> (az új tűz megáldása) <i>Ave gratia plena</i> (antifóna a gyertyaáldás alatt) <i>Ops spe Ds qui hodierna</i> (gyertyaáldás) <i>Adorna thalamum</i> (antifóna) <i>Dne Ds ops creator caeli</i> (áldás-könyörgés)	ÁGSZENTELÉS <i>Exorcizo te creatura florum</i> (ágak exorcizmusa)
<i>Responsum accepit</i> (antifóna)	<i>Benedic Dne qs hos palmarum</i> (ágak megáldása) <i>Cum audisset</i> (antifóna) <i>Ds cuius Filius</i> (áldás-könyörgések) <i>Ds qui per olivae ramum</i> <i>Ops spe Ds qui Dnm nostrum</i>

Gyertyaszentelő

Benedic Dne Iesu Christe (előkészítő könyörgés)
Vere dignum ... Quia per serenissimam (prex)
Ops spe Ds qui per Moysen (zárókönyörgés)

GYERTYÁK MEGGYÚJTÁSA ÉS KIOSZTÁSA

Lumen Ps. Nunc dimittis (antifóna)

VISSZATÉRÉS A FŐTEMPLOMBA

Illumina qs Dne (indító könyörgés)
Senex puerum portabat (indító antifóna)
Laetetur omne saeculum (himnusz)

BEVONULÁS A FŐTEMPLOMBA

Da qs Dne populo tuo (könyörgés a kapu előtt)
Cum inducerent Ps. Benedictus (bevonulási ant.)
Perfice in nobis (könyörgés a kórus bejáratánál)
Qui sine peccato (refrén és himnusz)
Quod chorus vatum

MISE

Virágvasárnap

Ds qui Filium tuum (előkészítő könyörgés)
Vere dignum ... Mundi conditor (prex)

ÁGAK MEGHINTÉSE ÉS KIOSZTÁSA

Fulgentibus palmis (antifónák)
Occurrunt turbae

VISSZATÉRÉS A FŐTEMPLOMBA

Ops spe Ds qui Christi (indító könyörgés)
Cum appropinquaret (indító antifóna)
Gloria laus (himnusz)

KERESZTHÓDOLAT A KAPU ELŐTT**BEVONULÁS A FŐTEMPLOMBA**

Via sanctorum (könyörgés a kapu előtt)
Turba multa Ps. Benedictus (bevonulási ant.)
[Adiuva nos] (könyörgés a kórus bejáratánál)

MISE

VII. Variálódás időben és térben

Az esztergomi érseki tartomány forrásai közt a nagy idő- és térbeli távolság dacára figyelemreméltó az egyezés. A kisebb különbségek mérlegeléséhez azonban nem haszontalan elkülöníteni a processziókra általában jellemző elemeket a két nagy tárgyszentelési processziós liturgia elemeitől, majd pedig azok közül kiemelni az egyedül virágvasárnapra jellemző mozzanatokat. A különbségeket ugyanis félrevezető lenne tisztán statisztikai szempontból értékelni: értelmük és fontosságuk csak a rítussorban elfoglalt helyük, funkciójuk, keletkezési idejük és külföldi párhuzamaik figyelembevételével ítéltető meg helyesen.

A szertartás csúcspontja a szárazmise. Ennek szerkezete minden forrásban sértetlen, és tételválogatása is szinte teljesen egységes. A megegyezés nagyobb mértékű az exorcizmussal induló szentelési részben, míg az „igeliturgiában” a perifériális források élnek néhány alternatív megoldással. A szentelési imák válogatása és elrendezése mindenesetre az esztergomi úzusú virágvasárnap föltűnően egységes vonása. A processzióknak a főtemplomból a stációra és onnét visszafelé tartó szakasza is tartalmaz szilárd elemeket, amelyek a XI-től a XVI. századig és Egertől Esztergomon és Pécsen át Zágrábig egységesek, de ugyanitt találhatók meg azok a „lágy”részek is, amelyek módosulásokat, a tételkészlet csökkentését vagy készletelvű, lazább válogatását engedik meg. Végül a városkapu előtti kereszthódolat drámai jelenetsora mint a szertartás legkésebbi „fejlesztése” tanúsítja a legnagyobb mértékű divergenciát: ez a H-ban

leírt első változathoz képest tovább alakult, módosult, és eltérő, az úzus egyes változataira jellemző módon szilárdult meg. Ezt előrebocsátva tekintsük most át a szertartást időrendben!

1. Szenteltvízhintés

A szenteltvízhintés a vasárnap szokásos módon történik: a kar az *Asperges* antifónát énekli a *Miserere* zsoltárral, mivel a Szenvedés idejében vagyunk, *Gloria* nélkül. Ezt követi a szokásos verzikulus, majd a napra jellemző processzióindító könyörgés, a *Visita quaesumus Domine plebem tuam*. Esztergomban —a kuriális gyakorlattal szemben— a jeles időszakoknak saját könyörgése volt az *Asperges* utánra: ezt a funkciót veszi itt át a processzió indító könyörgése.

Zágrábban a celebráns vörös palástban kezdte a szertartást. Egerben ugyan csak vörös palástban szolgált az a négy kanonok, aki a processzió énekét vezette, így —mivel Zágráb és Eger közvetlen kapcsolata nem valószínű— elképzelhető, hogy a processzió liturgikus színe Magyarországon általában is a vörös volt. A misére vonatkozólag ez a következtetés nem terjeszthető ki szükségképpen: az A hangsúlyozza, hogy a processzió után már csak két előénekes kanonok szolgál egyszerű karingben — a böjti vasárnapok általános szokása szerint és összhangban a processzió és a mise közti, többször említett karakterkülönbséggel.

2. Kivonulás a stációra

A processziós tételek válogatása viszonylag színes. A H processziót indító antifónája, a *Surgite sancti* (Keljetek föl, szentek) a menetben hordozott ereklyét szólítja meg, és bár valószínű, hogy az ereklyék hordozása tényleg része volt a processzióknak (gyertyaszentelőkor a H és az S kifejezetten is említi ezt a mozzanatot), az ének kapcsolata az ünneppel nem volt elég erős elterjedéséhez és fennmaradásához. Csak a P és a Q őrizte meg ebben a szerepben. Az egybeesés, mint látni fogjuk, nem lehet véletlen: e két forrás között fogunk még találni néhány, egyelőre jobban nem megmagyarázható egyezést.

A H *Conclusit, Insurrexerunt, Dixerunt impii, Contumelias, Viri impii* sorozatát nem találjuk meg máshol, de a Q és a Z e sorozat kezdő tételét, a *Conclusit*-ot tünteti föl egyedüli processziós responzóriumként. Mivel a hosszabb tételsorok rövidülése jellemző tendencia, őket e tekintetben a H hagyománya örökösének tekinthetjük. Külön úton jár és Magyarországon párhuzamok nélküli a P *Dominus Iesus, Cogitaverunt* választása. Az érett esztergomi változat azonban, amelyet az A is követ, az *Ingressus Pilatus* responzóriumot használja, és érdekes, hogy az esztergomi jellegűnek még tág értelemben is alig nevezhető I is ezzel a tétellel kezdi a virágvasárnapi szertartást. A *Conclusit* mellett tehát az *Ingressus Pilatus* tekinthető jellemző tételválasztásnak. Helyrajzi adalék, hogy az A ennek éneklése alatt a főtemplom körüljárását írja elő, de ott is a Szent Istvánról elnevezett stációs templomban zajlott a szárazmise.

3. Megérkezés a stációra

Szilárd elem viszont a stációra való bevonulást kísérő *Circumdederunt* responzórium: ez az A kivételével mindenütt megtalálható, még az esztergomi sajátosságokat igen hézagosan fölmutató G is közli (noha csak ezt egyedül). A megérkezés leírásaiban figyelemreméltó, hogy a P és a Q szinte azonos szövegű rubrikát ad ezen a ponton:

P	Q
<i>Et ibi, circumstante clero, ubi palmarum [rami] consecrandi sunt [...]</i>	<i>Circumstante omni clero, ubi palmarum rami consecrandi sunt [...]</i>

Ez a látszólag jelentéktelen egybeesés azért fontos, mert az esztergomi hagyomány fő ágába tartozó forrásokat a liturgikus tartalom rokonságán túl egy, a rubrikák megfogalmazásában mutatkozó rokonság is összekapcsolja. Az idézett mondattöredék az eddig földolgozott rubrikaanyagban a P párhuzam nélküli szövegének bizonyult, így —különösen a P és a Q más rokon vonásaitól megerősítve— jele lehet az esztergomi rubrikás hagyomány egyik mellékágának.

Az itt következő könyörgést az S, Z és Q szerint a *Ne perdas cum impiis* verzikulus készíti elő. Beiktatásában a szuffrágiumforma szervezőelve érvényesül: a *Circumdederunt* minősül énektételnek, ezt követi a Szenvedés idejéhez kapcsolódó verzikulus, majd a könyörgés. A verzikulus hiánya a többi forrásban nem föltétlenül jelenti annak elmaradását, inkább csak a leírók hanyagabb eljárásának következménye: az egymástól viszonylag távoli adatok egységes hagyományt sejtetnek, így kiegészítő adattal szolgálnak a többihez. Az is lehet viszont, hogy a szuffrágiumforma csak a kései forrásokban érezteti hatását, és a verzikulus hiánya a korai forrásokban (H és P) az eredetibb forma, amely véletlenszerűen maradt meg az A-ban. Ugyanez a kérdés merül föl a *Ne perdas* verzikulussal kapcsolatban alább, amikor majd az egész processzió zárókönyörgése előtt alkalmazzák.

A megérkezéskor mondott könyörgés mintegy a stáció köszöntését szolgálja. A máriás tematika virágvasárnap tartalmából nem következnek. Inkább arról lehet szó, hogy a kórusrekesztőn való belépés, sőt általában a belépés képzete a Szent Szűz alakját idézi föl, akin keresztül az Ige a világba belépett: erre az ádvent-karácsonyi időszak és a Mária-ünnepek számos szövege utal, de gondolhatunk arra is, hogy a bizánci ikonosztázok főkapuján, a királyi ajtón mindig az angyali üdvözlés jelenete látható.

A H maga is az angyali üdvözléshez legszorosabban kapcsolódó, közismert könyörgést írja itt elő első helyen (*Gratiam tuam*), és csak ezután, választható jelleggel közli az ünnephez szorosabban kapcsolódó, *Adiuva Domine fragilitatem plebis tuae* kezdetű könyörgést. A későbbi források viszont már egyöntetűen ez utóbbit részesítik előnyben, elhagyva a „közhelyesebb” *Gratiam tuam*-ot. Egyáltalán nem ad könyörgést a megérkezésre a G, az I virágvasárnapi szakasza pedig csak a szárazmisével kezdődik, de e két forrást —mint már hangsúlyoztuk— esztergomi szempontból csak meglehetősen korlátozottan vehetjük figyelembe.

4. Szárazmise eleje („igeliturgia”)

Mint írtuk, a szárazmise —a szentelést magát is beleértve— a rendtartás leg-egységesebb szakasza. Két szakaszra bontását liturgiátörténeti megfontolásokon túl az is indokolja, hogy a források többnyire címet iktatnak be az *Ante sex dies* kvázi-offertórium után (pl. *Tunc benedicendi sunt rami palmarum, Benedictio olivarum et frondium, Sequitur exorcismus florum et frondium*). A szárazmise első szakaszának jellemző esztergomi rendje ez:

„kollekta”	<i>Deus qui hodierna die</i>
„szentlecke”	<i>Venerunt filii Israel</i>
„graduále”	<i>Collegerunt pontifices</i> (responzórium)
„evangélium”	<i>Cum appropinquasset</i> (Máté szerint)
„offertórium”	<i>Ante sex dies</i> (antifóna)

Külön utakon leginkább a P jár: az egész szertartás előtt közöl egy rendkívül hosszú, *Omnipotens sempiterne Deus qui de caelis ad terram* kezdetű könyörgést, majd a „kollekta” helyén *Benedictio olivarum* címmel egy még hosszabb és költőibb könyörgést ad, *Omnipotens sempiterne Deus mundi Redemptor* kezdettel. Mindkettő egyedülálló a földolgozott hazai emléanyagban. A *Venerunt filii Israel* és a *Collegerunt pontifices* a P-ben is megvan, a jeruzsálemi bevonulásról szóló evangéliumi szakaszt viszont a magyarországi hagyományokkal szemben nem Máté evangélistától, hanem Márktól veszi, ráadásul tévesen Lukácsnak tulajdonítva, *Secundum Lucam* fölrattal. Ezek az eltérések olyan súlyosak, hogy akár ki is zárhatnánk a P-t az esztergomi hagyomány fő vonulatának képviselői közül, ha eddig és a továbbiakban nem csatlakoznék szorosan a H és a XV–XVI. századi szerkönyvek rendjéhez. Mivel azonban a P egyedi vonásai erre a szakaszra korlátozódnak, inkább véljük őket a közös örökség helyi „fejlesztésének”.

A H, a P és a Q szerint (figyeljük meg ismét a két utóbbi összhangját!) az evangéliumot a néphez intézett homília követi, illetve a Q az *Ante sex dies* „offertórium” után hivatkozik rá vagy tévedésből, vagy mert az énektétel idővel szorosabban kapcsolódott össze az evangélium elhangzásával. A többi forrás a beszédet nem említi.

A hagyomány fősodratól távolabb álló G és I az *Ante sex dies* helyett egy másik processziós antifónát, a *Cum appropinquaret*-et teszi meg „offertóriumnak”. A G egyebekben közelebb áll az eddig tárgyaltakhoz, az I viszont itt és a továbbiakban is egy markáns különhagyomány tanújának bizonyul: a szárazmise „introitusaként” tünteti föl az *Ingressus Pilatus* responzóriumot, eltérő, másutt Magyarországon ismeretlen „kollektát” ad (*Deus quem diligere*), és egy további, a szentelést előkészítő invokációs könyörgést helyez el az evangélium után (*Adesto nobis*). Mivel a szentelési szakaszban is elszakad az egyébként egységes magyarországi gyakorlattól, megoldásait mintegy egzotikusnak kell tekintenünk.

Mégis érdekes, hogy sem a G, sem az I magyarországi eredetéhez nem fér kétség, sőt az I biztosan egy megállapodott részahagyomány képviselője, amint egy, vele azonos rendet közlő, másik isztambuli misszále tanúsítja. Ebből két dologra is következtethetünk: egyrészt arra, hogy az esztergomi egyháztartomány úzusa mellett attól lényegesen eltérő, de még a magyar úzuscsaládhoz tartozó változatok is léteztek, másrészt arra, hogy a korai kéziratok (H és P) egybeesése a XV–XVI. századi, pontos eredethez köthető nyomtatványokkal (S, A, Q és Z) nem lehet véletlenszerű, hanem a központi magyar gyakorlat egységességéről, elterjedtségéről és az egyházszervezet létrejöttéhez képest igen korai, XI. századi kialakításáról —ezáltal közvetve a H kiemelkedő forrásértékéről— tanúskodik.

5. Szárazmise vége (szentelés)

A szárazmise szentelési szakasza az előzőnél is egységesebb. A hagyomány központi vonulatához sorolt adatok teljesen egybeesnek, még a G-ben is csak kisebb módosulásokat találunk. A kompozíció exorcizmussal indul, ezt követi az előkészítő könyörgés, az antifóna, amely alatt talán a következő imádságok megszólaltak, a négy felajánlási szerepű könyörgés-áldás, majd a szentelés csúcspontjaként a prex. A jellemző tételrend (bővebb incipitekkel) a következő:

exorcizmus:	<i>Exorcizo te creatura florum et frondium</i>
könyörgés:	<i>Benedic Domine hos palmarum et arborum ramos</i>
antifóna:	<i>Cum audisset populus</i>
könyörgés:	<i>Deus cuius Filius pro salute humani generis</i>
könyörgés:	<i>Deus qui per olivae ramum</i>
könyörgés:	<i>Omnipotens sempiterna Deus qui Dominum nostrum Iesum</i> <i>Christum hodierna die</i>
könyörgés:	<i>Deus qui Filium tuum Unigenitum pro redemptione nostra</i>
prex:	<i>Vere dignum ... Mundi conditor</i>

Az A mindjárt az exorcizmus után írja elő az antifóna éneklését, de mint-hogy —ordináriuskönyv lévén— általában nem tünteti föl az imádságok kezdőszavait, ezt inkább tarthatjuk szerkesztői pontatlanságnak, mint valódi eltérésnek. A P már tapasztalt „fejlesztési hajlandóságának” megfelelően a prex után *Benedicamus Domino*-t és egy általános, rövid áldásformulát told be *Benedictio Dei omnipotentis* kezdettel, de egyébként nem változtat a H-ban rögzített renden.

A G a *Cum audisset* helyett az *Ante sex dies* antifónát használja: e kettő szolgáztatja a *Cum appropinquaret* mellett a processziós énekanyag legterjedelmesebb tételeit, így a készletelvű válogatás nem meglepő. Fontosabb, hogy mind a G, mind az I áthelyezi a *Deus qui Filium* kezdetű könyörgést a prex utánra. Ez az elképzelés talán arra vezethető vissza, hogy a prexet —a kuriális liturgiával egyezően— nem konszekrációs főimának, hanem etimológiai értelemben vett prefációnak tekintik, amely a befejezetlenség érzetét keltené, ha nem kö-

vetkeznek utána valami kifejezett áldó-megszentelő formula. Ez állhatott a P bővítményének háttérében is. A G ugyanakkor elhagyja a prefációdialógust a *Mundi conditor* prex előtt, amivel egyszerű könyörgés-áldássá „minősíti vissza”. Kiemelt szerepére utal viszont a *Benedictio olivarum* címmel.

Az I eltérései itt is számottevőbbek. Az öt könyörgés közül egyiket sem alkalmazza, hanem mindjárt az exorcizmus után a *Mundi conditor*-t közli, a G-hez hasonlóan *Benedictio olivarum* címmel, prefációdialógus nélkül. Ezt követi a prefációdialógussal bevezetett, a többi elemzett forrásban ismeretlen *Vere dignum ... Te Domine inter cetera mirabilium tuorum praecepta* kezdetű szöveg, majd a G-vel egyezően a *Deus qui Filium* könyörgés. A G kisebb és az I nagyobb fokú különállása tehát ismét bebizonyosodott. A náluk korábbi H és P egyezése a kései anyaggal viszont figyelmeztet, hogy a központi hagyomány már hamar megszilárdult, így a G és I háttérében nem föltétlenül érdemes valami-féle színesebb, kötetlenebb korszakot föltételezni a XIV. század előtt.

6. Ágak meghintése és kiosztása

A szentelés után a celebráns szenteltvízzel meghinti, az A leírása szerint pedig meg is tömjénezi az ágakat. Ezt követi kiosztásuk. A cselekménysort a H és a központi hagyományt képviselő források szerint a *Fulgentibus palmis* és az *Occurrunt turbae* antifóna éneklése kíséri, majd az *Omnipotens sempiterna Deus qui Christi Filii tui beata passione* kezdetű könyörgés zárja le. Az ágakat nem vagy nem csak a celebráns oszthatta szét, mert a P, a Q és a Z szerint a könyörgés alatt is (amelyet nyilván a celebráns recitált) zajlik a kiosztás.

A főforrások közt csak a két antifóna körül találunk különbséget. Az *Occurrunt turbae* viszonya a *Fulgentibus palmis*-hoz eleve bizonytalan: a H és a P szerint két önálló tétel, de a Q az előbbit az utóbbi verzusaként tünteti föl, és ezt sugallja az I kottaképe is, jóllehet ott az antifóna már a visszafelé tartó processziót kíséri. Az S csak kezdőszavakkal hivatkozik a *Fulgentibus palmis*-ra, így nem egyértelmű, hogy a másik antifónát elhagyja vagy az előbbi részének, verzusának fogja föl. Elgondolkodtató, hogy a XV–XVI. század fordulójának mérvadó esztergomi dallamforrásában, a Bakócz-graduáléban a két tétel összeolvad egy, becslésünk szerint két-három kottasornyi szakasz (*huic omnes ... Redemptori Domino*) kifejtése következtében. A lapszust a kihagyott szakaszt megelőző, majd záró „Domino” szó sor végi vagy sor eleji helyzete okozhatta.

A G megfordítja az antifónák sorrendjét, és eléjük veszi még a hosszabb, a szenteléskor nem alkalmazott *Cum audisset* antifónát (a főforrások szentelés közbeni énektételét), az I pedig az *Ante sex dies*-t használja ebben a szerepben. Megoldásukat az esztergomi úzus szempontjából most sem tekinthetjük mérvadónak, de jellemző, hogy a rendelkezésre álló antifónakészlet minden darabjával „elszámolnak”, ha nem is a főforrásokéval azonos funkcióban.

A könyörgés majdnem mindenütt ugyanaz, ismét csak az I viselkedik rendhagyóan, amikor elhagyja és két, a többi forrásban itt nem szereplő könyör-

géssel váltja ki: ezek a *Deus qui dimersa (dispersa) congregas*, illetve a többi szerkönyvben harmadik szentelési könyörgésként álló *Omnipotens sempiterna Deus qui Dominum*.

7. Visszatérés a stációról

Ahogy az *Asperges* zárókönyörgése egyben az induló processzió nyitókönyörgése is volt, úgy az ágak kiosztását lezáró könyörgés egyben a processzió visszainduló szakaszának indító könyörgése. A főforrások egyöntetűen a *Cum appropinquaret* antifónát hozzák a visszatérő szakasz kezdőtételeként, és a Q rubrikája ismét közel áll a H és a P megfogalmazásához. A G és az I ezt a tételt már „elhasználta” mint a szárazmise „offertóriumát”, ezért a G egyszerűen elhagyja, az I pedig a *Fulgentibus–Occurrunt* tételpárral pótolja.

Teljes az egyezés viszont a *Gloria laus* processziós himnuszról illetően, amely egész Európában talán a nap leginkább emblematis énektétele volt és maradt. Mint írtuk, általában is jellemző, hogy a processziók kiinduló szakaszát rezonátoriumok, visszatérő szakaszát pedig himnuszok kísérik. Virágvasárnapnak —a ritka és hazánkban nem adatolt *Magnum salutis gaudium*-ot leszámítva— egyetlen ilyen, de annál fontosabb tétele a *Gloria laus*, amelyet tehát az indító antifóna után, a stáció és a város vagy a temető kapuja között énekeltek az összes vizsgált forrás szerint. Esetleg eltérő szereposztással vagy térbeli elrendezésben, de ez volt a processziós énekanyag zárótétele számos európai egyházban.

8. Kereszthódolat a kapu előtt

Az eddigi tapasztalatokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a G és az I kivételével csak apró, lényegtelen különbségekkel, illetve a P részéről néhány sajátos továbbfejlesztéssel találkoztunk. Annál szerteágazóbb a rítussor legújabb, drámai mozzanatának kérdése. Az eddig egységesnek mutatkozó források eltérései arra utalnak, hogy a processzióknak ezt a föltehetőleg már a középkorban is legemlékezetesebb szakaszát részben egymással kölcsönhatásban, de egyéni módon alakították ki az egyes részahagyományok, és a jelenetsor a maga énekanyagával együtt tovább artikulálódott a XI. század után. Ugyanolyan „fejlesztésekről” van szó, amilyeneket a P szárazmiséjében is tapasztaltunk, de ez esetben nem maradtak elszigetelve, hanem bejárták a magyarországi egyházakat, amelyek egyenként alakították ki belőlük a maguk szokását.

A cselekménysor váza, hogy a menet a város vagy a temető falai elé, illetve az A szerint már a templom előcsarnokába érve megáll, majd előbb a jeruzsálemi nép cselekedeteit megjelenítő gesztusokkal, az ágak és ruhák útra terítésével hódol a kereszt előtt, végül pedig egy, már a nagypénteket idéző, leborulást és a Megfeszített megcsókolását jelentő kereszthódolatot végez. Az előbbi két gesztus kísérő antifónájaként adja magát a két *Pueri Hebraeorum* kezdetű tétel (*tollentes ramos olivarum*, illetve *vestimenta prosternebant*).

A kereszthódolat nem kötődik ilyen szorosan egyetlen szöveghez sem, viszont terjedelme miatt hosszabb, „időkitöltő” tételt igényel. Nem általánosan elterjedt, de több helyütt adatolt szokás a Megfeszített megütése az erről szóló antifóna (*Scriptum est enim percutiam pastorem*) alatt. Az ágak és a ruhák leterítésének evangéliumi alapja nyilvánvaló; a sorozatot teljessé tevő harmadik mozzanatot és az ahhoz kapcsolódó énektételt természetes dramaturgiai érzékel adták hozzá a cselekménysorhoz annak kialakításakor, de változékonysága is nagyobb amazokénál.

Legkorábbi adatunk, a H három antifónát ad. Különös módon csak az ágak leterítéséről beszél, a ruhákéről nem, de az antifónák hármas száma miatt nem valószínű, hogy kifejezett volna valamit. A drámai mozzanatok még meglehetősen visszafogottak: a *Pueri Hebraeorum* alatt a városból kijövő gyermekek a földre terítik az ágakat, a *Scriptum est enim* alatt a püspök leborul a kereszttel, majd a *Hosanna filio David* alatt fölkel. Ez utóbbi tétel a P kivételével többé nem jelenik meg forrásainkban. A tételek hármas száma tehát a H-ban már adott, de a drámai gesztusok az ágak leterítésére szorítkoznak, és a kereszthódolatot a püspök egyedül végzi.

A P mindezeket a tételeket megtartja, de a jelenetsort továbbfejleszti. Az ágak leterítéséről szóló *Pueri Hebraeorum* után beiktatja annak ikerantifónáját a ruhák leterítéséről, ennek éneklése alatt a gyermekek a kereszttel elé terítik palástjaikat. Ekkor a processzióban résztvevők a kezükben hordozott ágak leterítésével és leborulással vagy mély meghajlással (*adorent proni*) hódolnak a kereszttel előtt. Az így „demokratizálódott” kereszthódolat némi időt vesz igénybe, amelyet a *Vexilla regis* szenvedés-himnusz strófáival: az *O crux ave*-vel és a *Te summa Deus*-szal töltenek ki. Csak ezután éneklük a harmadik, így drámai szempontból funkciótlanná vált *Scriptum est enim* antifónát, és negyedikként, amikor a celebráns fölkel, a *Hosanna filio David*-ot.

Az érett esztergomi állapotot képviselő S megtartja a P három első antifónáját: a két *Pueri Hebraeorum*-ot és a *Scriptum est*-et, de elhagyja a *Hosanna filio David*-ot. A két előbbihez társítja a megfelelő mozzanatok, a *Scriptum est*-et viszont egyszerűen csak zárótételként alkalmazza. Az általános kereszthódolatra nem ez előtt, hanem a három antifóna után kerít sort, kísértételként a *Coeperunt omnes turbae* antifónával.

A Q meglegszik a két *Pueri Hebraeorum* antifónával és az ágak, illetve palástok leterítésével, mindenfajta további kereszthódolat nélkül. Így nemcsak a kereszthódolatot kísérő himnuszt hagyja el, hanem a cselekményhez lazábban kötődő antifónákat is. Hogy e visszafogott megközelítés nem elszigetelt jelenség vagy a forrás tévedése, azt megerősíti az I megegyező eljárása (a G leírása szerint a *Gloria laus* után mindjárt a mise következik, így arra nem támaszkodhatunk).

A jelenetsor legkidolgozottabb változatát két tekintélyes, de Esztergomtól magát öntudatosan megkülönböztető egyházi központ XVI. századi forrásai, az A és a Z örökítették meg. Mindkettő az S kompozíciójából indul ki, azaz a két *Pueri Hebraeorum* és a megfelelő cselekményes mozzanatok után közli

a *Scriptum est enim*-et, majd ezt követően az általános kereszthódolatot. Új elem viszont, hogy a celebráns a *Scriptum est enim*-et háromszor énekli el, és a keresztt előtt térde hajtván háromszor megüti a Megfeszítettet az ággal, mielőtt megcsókolná. Ezt követi a többiek kereszthódolata ereszkedő rangsorban. A kereszthódolatot mindkét esetben a *Pange lingua* szenvedés-himnusz követi a *Crux fidelis* refrénstrófával. E két forrás alapján arra következtethetünk, hogy a kereszthódolathoz egy külön erre a célra előkészített feszületet alkalmaztak: az A szerint ezt az órkanonok rendezte el a templom előcsarnokában, a Z szerint két pap hordozta. A Megfeszített teste a Szennvedés idejében szokott módon le volt takarva (Z).

Összegezve tehát: a drámai elemek fokozatos gyarapodását figyelhetjük meg. Az énektételek szilárd liturgikus helyzetét a hozzájuk kapcsolódó cselekményes mozzanat biztosítja: ez rögzíti tartósan a két *Pueri Hebraeorum* helyét. A fennmaradt antifónák előtt két út áll: vagy —cselekményes mozzanat híján— elsikkadnak és idővel kikopnak a gyakorlatból (Q és I), vagy újabb cselekményes mozzanatot ihletnek, amely biztosítja helyzetüket a már megszilárdultak mellett (A és Z). A dramaturgiai érzék egyértelműen a hármasszámnak kedvezett, így a négy fölmerülhető antifóna közül csak háromnak volt komoly esélye a megmaradásra: ennek köszönhető a *Hosanna filio David* végleges eltűnése, továbbá a *Scriptum est enim* hangsúlyossá válása Egerben és Zágrábban. Az, hogy Esztergomban hiányzik a Megfeszített megütésének gesztusa, lehet a folyamat egy közbülső szakaszának emléke, de az is elképzelhető, hogy az érseki tartomány központjában jobban idegenkedtek a szertelen, színpadias megnyilvánulásoktól.

A kereszthódolat idejét kitöltő énektételek kapcsolódása a funkcióhoz lazább, ezért kaphatnak itt helyet a liturgikus időszakhoz csak általában kötődő himnuszok (*Vexilla regis*, *Pange lingua*) és a napi készletben meglévő, de eddig nem fölhasznált zsoltosmaantifónák (*Cooperunt omnes turbae*).

A városkapu előtti kereszthódolat énektételeit alább szemléltetjük:

H	P	S	Q I	A Z
<i>Pueri Hebraeorum</i> 1.	<i>Pueri Hebraeorum</i> 1.	<i>Pueri Hebraeorum</i> 1.	<i>Pueri Hebraeorum</i> 1.	<i>Pueri Hebraeorum</i> 1.
	<i>Pueri Hebraeorum</i> 2.	<i>Pueri Hebraeorum</i> 2.	<i>Pueri Hebraeorum</i> 2.	<i>Pueri Hebraeorum</i> 2.
	<i>O crux, Te summa</i>			
<i>Scriptum est enim</i>	<i>Scriptum est enim</i>	<i>Scriptum est enim</i>		<i>Scriptum est enim</i>
<i>Hosanna filio David</i>	<i>Hosanna filio David</i>			
		<i>Cooperunt omnes</i>		<i>Crux fidelis, Pange</i>

A kereszthódolat zárótétele az újabb forrásokban az *Auge fidem* kezdetű könyörgés, amely talán a nagypénteki kereszthódolati könyörgések mintájára, másrészt tagoló elemként, a kereszthódolatot lezáró és a processziót újraindító mozzanatként került a rítussorba. Mindenképpen újításnak kell fölfognunk, mert sem a H, sem a P nem tartalmazza.

9. Bevonulás a főtemplomba

A kapuk előtti jelenetsor után majdnem mindenütt az *Ingrediente Domino in sanctam civitatem* (Bevonulván az Úr a szent városba) kezdetű responzórium következik. A tétel a kuriális liturgiában is adja magát mint a falakon vagy a templomkapun történő bevonulás kísérőéneke. Nagyobb formátumú liturgiára tervezett forrásaink eredetibb rubrikái a városba, plébániai körülményekhez igazított forrásaink a temetőbe, azaz a templomkertbe való bevonulásra írják elő.

Az egyetlen kivétel a Z, amely nem a kereszthódolat jelenetsora után, hanem annak előtte, a *Gloria laus* után közli, egyszerűen időkitöltő jelleggel: „... dum scilicet hoc tempus exigerit.”

A zágrábi rubrikákból nem egyértelmű, hogy a kereszthódolat pontosan hol ment végbe, annyi azonban bizonyos, hogy már a falakon belül. A rokon tartalmú A is a templom előcsarnokát jelöli meg helyszínéül. Mivel a templomba való bevonulásnak is van az egész, széles értelemben vett esztergomi hagyományban állandó kísérőtétele, mégpedig a *Turba multa*, ésszerű a Z részéről az *Ingrediente* áthelyezése. Ugyanezt a problémát az A úgy oldja meg, hogy beiktat egy további megállást a székesegyház kórusbejárójánál. Erre alább még visszatérünk.

A menet, miután bevonult a városba vagy a temetőbe, legközelebb a főtemplom kapuja előtt áll meg. Itt a celebráns könyörgést mond. A könyörgés a korai forrásokban (H és P) megegyezik a vasár- és ünnepnapi processziók általános kapu előtti könyörgésével, a *Via sanctorum*-mal, az érett esztergomi úzust képviselő könyvek viszont a virágvasárnaphoz kifejezettebben kötődő, *Deus qui miro ordine dispositionis* kezdetűvel cserélik le. Éppúgy, mint a stációra való megérkezés „köszöntő” könyörgésénél, itt is az általánosabb tétel sajátosabbra való leváltását, az úgynevezett properizáció jelenségét figyelhetjük meg.

Említettük a bevonulási tételek halmozódása következtében előállt problémát, tudniillik azt, hogy az A és a Z rendtartása szerint a kereszthódolat már a templom közvetlen előterében zajlott: nem a városba vagy temetőbe való bevonulás előtt, hanem azt követően. Ebből származott, hogy az *Ingrediente Domino* responzóriumot vagy át kellett helyezni a kereszthódolat előttre (Z), vagy fölhalmazódtak az azonos funkcióhoz tartozó tételek, hiszen a templomba való bevonuláshoz két, az énekkészletben egyaránt szilárd helyzetű, és ezért elmaradhatatlan darab, az *Ingrediente* és a *Turba multa* is rendelkezésre állt.

Egerben ezt a feszültséget azzal oldották föl, hogy —az ottani processziók egyébkénti szokásához alkalmazkodva— a menet megállt és kétfelé oszlott a kórusrekesztő előtt, a Szent Kereszt-oltárának két oldalán, a püspök pedig a Boldogságos Szűz oltára elé állt az asszisztenciával együtt. Ez az oltár vagy a kórusrekesztőhöz kötődött, vagy szabadon állt a hajóban, de mindenképpen a kóruson kívül. Az A itt, tehát a templomba való bevonulás és az *Ingrediente* után iktatta be a kapu előtti könyörgést.

Egerben tehát a kórusba, minden más esztergomi főforrásunk szerint pedig a templomba való bemenetelt kísérte a *Turba multa* antifóna, amelyhez (mint Gyertyaszentelő azonos szerepű tételéhez is) a *Benedictus* kantikumot énekelték.

Érdekes, hogy a doxológia elmaradása, ami a Szenvedés idejében természetes, Gyertyaszentelőkor is adatolt.

Korai forrásainkban a *Turba multa* után mindjárt a mise következik — mivel ennek tételrendje teljesen megegyezik a római liturgiában általánossal, nem térünk ki rá. Jellemző ugyanakkor, hogy az érett esztergomi úzus könyveiben, sőt még az I-ben is újabb könyörgés jelenik meg, amelyet a főoltár elé érve mond a celebráns. Ez az *Adiuva nos Deus salutaris noster* kezdetű, sajátosan virágvasárnapi szöveg képezi a processzió zárókönyörgését. A funkció megvan a Z-ben is, de egy másik, egyébként teljesen azonos szerepű és tartalmú könyörgés, a *Praesta quaesumus Domine familiae tuae per sacra mysteria* kezdetű tölti be. Hogy a zárókönyörgés későbbi „fejlesztés”, azt abból sejthetjük, hogy a P a mise propriumának végén tartalmazza, „super populum” címmel. Mivel a böjti vasárnapokon soha nincs super populum-könyörgés, a P elrendezése nyilvánvalóan téves, de nyoma annak, hogy az *Adiuva nos* a tágabb virágvasárnapi imakészlethez tartozott. A H a mise anyagát már nem közli, így összevetésre itt nem nyílik mód, de jellemző, hogy az archaizáló és a P-hez sokszor közeli Q sem ismeri sem a tételt, sem a funkciót, és a *Turba multa* után mindjárt a misét kezdi el. A Q-ban super populum-könyörgésként sem találjuk meg.

Ahol viszont megvan a könyörgés, ott a szuffrágiumszerkezet logikájának megfelelően verzikulus előzi meg: ugyanaz az időszaki jellegű *Ne perdas cum impiis*, mint a stációra való megérkezés „köszöntő könyörgését”. Így található az érett esztergomi forrásokban és az A-ban is, míg a Z csak az előbb mondott könyörgést hozza. A verzikulus használata, amint fentebb, első használatánál is jeleztük, ettől még nem zárható ki Zágrábban sem, de hiánya a H-ban és a P-ben arra utal, hogy az úzus kései változatához tartozik. Ahogyan előzőleg az A, úgy most a Z mutatkozik konzervatívnak, amikor nem teszi magáévá az újítást.

VIII. Az ideáltípus

Áttekintésünk végén az esztergomi úzusú szertartássor ideáltipikus változatát szemléltetjük. Az első oszlopban az egyes tételek funkcióját, a másodikban nem a legkorábbi, hanem a központi esztergomi úzusváltozatra legjellemzőbb megoldásokat, a harmadikban pedig a fontosabb eltéréseket tüntetjük föl. A referenciaként hasznos, de a fő vonulatba nem illeszkedő G és I adatai az összegző táblázatból kimaradnak.

A „Funkció” cím alatt nemcsak a tételtípust jelöljük meg, hanem föltüntetjük a liturgikus kompozíción belüli, pontosabb szerepét és a forrásául szolgáló tételkészlet jellegét is. Ez utóbbi szempontból beszélhetünk kimondottan virágvasárnapi, azaz saját tételekről, a Szenvedés időszakához kötődő, időszaki tételekről és a vasárnapokhoz vagy a processziókhoz csak általában kapcsolódó, általános tételekről.

A „Szövegkezdlet” cím alatt látható tételek elé csak akkor írjuk ki a forrás betűkódját, ha jól dokumentált és egyenrangú vagy közel egyenrangú változatokról van szó. A kevésbé vagy csak a források egyikére-másikára jellemző variánsokat az „Eltérések” cím alá utaljuk.

Az „Eltérések” cím alatt az eltérés pusztá tényét a forrás betűkódja, az adott tétel hiányát pedig Ø jelzi. Igyekezünk egyszersmind megmagyarázni és osztályozni az eltérések lehetséges okait. „Kezdetleges”-nek az úzus korai, később továbbfejlesztett változatára vagy annak perifériális továbbéléseire utaló eltéréseket nevezünk. Az „adathiány” azt jelenti, ha a tétel hiányzik ugyan magából a forrásból, de fölmerülhet, hogy a forrás által közvetített liturgikus gyakorlatban használták, csak a tényleges szövegemlék nem tesz róla említést. A „redukció” megjegyzés azt jelenti, hogy az úzus kezdetlegesebb állapota egyben bővebb is volt: a későbbi állapotot tükröző források nem bővítés vagy prope-rizáció útján továbbfejlesztették az eredetit, hanem egyszerűsítették, szegényítettek, elhagytak belőle. A „bővebb tételkészlet” kategória csak a H processziós responzóriumait érinti, amelyeknek sorozata a másutt is népszerű *Conclusit*-tal kezdődik ugyan, de további négy tételt foglal magába. Az „egyedi tételválasztás(ok)” utalással a jellegzetes esztergomi változattól különböző, csak egy-egy forrásban jegyzett megoldásokat emeljük ki, az „egyedi kiegészítés” pedig azt takarja, ha nemcsak a tétel, hanem a funkció is újdonság. A „sorrendcsere” az adott tételnek a rítussorban való meglétét, de eltérő elhelyezését jelenti. Végül a harmadik oszlopban emlékeztetünk a funkció bővülésére vagy megváltozására, amikor például a processziót visszafelé indító könyörgést még az ágak szétosztása alatt mondják, amikor a *Scriptum est* antifóna alatt az A és a Z szerint megütik a Megfeszítettet, vagy amikor a P a téves „super populum” felirattal a miseanyag végén közli a későbbi könyvek főoltár előtt mondandó könyörgését.

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
SZENDELTVÍZHINTÉS		
antifóna (általános)	<i>Asperges Ps. Miserere</i>	
verzikulus (általános)	<i>Ostende nobis</i>	HQ Ø (kezdetleges)
lezáró-indító könyörgés (saját)	<i>Visita qs</i>	
KIVONULÁS A STÁCIÓRA		
processzióindító antifóna (ált. ereklés)	<i>Surgite s-i</i>	SAZ Ø (redukció)
processziós responzórium (időszaki)	HQZ <i>Conclusit</i>	H (bővebb tételkészlet)
	SA <i>Ingressus</i>	P (egyedi tételválasztások)
MEGÉRKEZÉS A STÁCIÓRA		
bevonulási responzórium (időszaki)	<i>Circumdederunt</i>	A Ø
verzikulus (időszaki)	<i>Ne perdas</i>	HPA Ø (kezdetleges)
könyörgés (saját, máriás)	<i>Adiuva Dne</i>	H (általános, kezdetleges)
SZÁRAZMISE 1. („IGELITURGIA”)		
„kollekta” (saját)	<i>Ds qui hodierna</i>	P (egyedi kiegészítések)
„szentlecke” (saját)	<i>Venerunt filii</i>	
„graduále” (saját)	<i>Collegerunt</i>	
„evangélium” (saját)	<i>Cum appropinquasset</i>	P (egyedi tételválasztás)
homília	HPQ	SAZ Ø (redukció)
		Q (sorrendcsere)
„offertórium” (saját)	<i>Ante sex</i>	

Funkció	Szövegkezdlet	Eltérések
SZÁRAZMISE 2. (SZENTELEÉS)		
exorcizmus (saját)	<i>Exorcizo te</i>	
előkészítő könyörgés (saját)	<i>Benedic Dne qs</i>	
szentelést kísérő antifóna (saját)	<i>Cum audisset</i>	A (sorrendcsere/adathiány)
„felajánlási” áldás-könyörgések (saját)	<i>Ds cuius Filius</i> <i>Ds qui per olivae</i> <i>Ops spe Ds qui Dnm</i> <i>Ds qui Filium</i>	
prex (saját)	<i>Mundi conditor</i>	P (egyedi kiegészítés)
ÁGAK MEGHINTÉSE ÉS KIOSZTÁSA		
hintést-kiosztást kísérő antifónák (saját)	<i>Fulgentibus</i> <i>Occurrunt</i>	S Ø (adathiány?)
lezáró-indító könyörgés (saját)	<i>Ops spe Ds qui Christi</i>	PQZ (kiosztás alatt)
VISSZATÉRÉS A STÁCIÓRÓL		
processzióindító antifóna (saját)	<i>Cum appropinquaret</i>	
processziós himnusz (saját)	<i>Gloria laus</i>	
KERESZTHÓDOLAT A KAPU ELŐTT		
antifóna az ágak leterítésekor (saját)	<i>Pueri Hebraeorum 1.</i>	H Ø (adathiány?)
antifóna a ruhák leterítésekor (saját)	<i>Pueri Hebraeorum 2.</i>	
antifóna a leboruláskor (saját)	<i>Scriptum est</i>	Q Ø
Kereszthódolati himnusz (időszaki)	<i>P O crux ave</i>	AZ (megütés 3×)
— antifóna (saját)	<i>S Coeperunt omnes</i>	P (sorrendcsere)
— himnusz (időszaki)	<i>AZ Crux fidelis</i>	HQ Ø
		HP (egyedi kiegészítés, kezdetleges?)
Lezáró-indító könyörgés (saját)	<i>Auge fidem</i>	HP Ø (kezdetleges)
responzórium a falakon való bevonuláskor (saját)	<i>Ingrediente</i>	Z (sorrendcsere)
BEVONULÁS A FŐTEMPLOMBA		
könyörgés a kapu előtt (általános)	<i>HP Via sanctorum</i>	QZ Ø
— (saját)	<i>SA Ds qui miro</i>	
bevonulási antifóna és zsoltár (saját)	<i>Turba multa</i> <i>Benedictus</i>	
verzikulus (időszaki)	<i>Ne perdas</i>	HPQZ Ø (kezdetleges)
könyörgés a főoltár előtt (saját)	<i>Adiuva nos</i>	HQ Ø (kezdetleges)
		P („super populum” cím alatt)
		Z (egyedi tételválasztás)

A virágvasárnapi ágszentelés és processzió szerkezeti és összehasonlító elemzése, majd történeti és regionális változatainak a magyar középkor meghatározó forrásaira épülő, részletes bemutatása nemcsak e konkrét szertartás megértéséhez segít hozzá. Képet ad az esztergomi úzus és általában a hagyományos keresztény liturgiák megszerkesztéséről, rétegzettségéről, állandóságáról és variabilitásuk mértékéről, módjáról is. A szertartás tér- és időbeli változatai indikátorai lehetnek a források közti közvetlenebb vagy távolabbi kapcsolatnak, a magyarországi liturgikus hagyomány történeti szakaszainak vagy alváltozatokra való elkülönülésének. Ami pedig magát a szertartást illeti, csak e szempontok figyelembevételével s a történeti adatok mérlegelésével állapítható meg, hogy az egyes rítuselemek mennyiben tekinthetők hagyományosnak és a hagyományosságon belül szilárdnak, egy-egy rítusváltozatra jellemzőnek — sőt egyedül így ítéltető meg tárgyilagosan a XX. századi reformok vagy reformjavaslatok autentikussága is.

(E fejezet megírása óta a magyar virágvasárnapi ordó tanulmányozását folytattam. Magyar részről az újonnan fölfedezett MR 124-es zágrábi pontifikále és a pálos változat elemzése, illetve a külföldről beszerzett és földolgozott, egyre nagyobb forrásbázis hozzájárult egy árnyaltabb, bizonyos tekintetben mégis egyszerűbb összkép kialakításához, de a tanulmány minden lényeges állítását megerősítette, ezért átdolgozást nem láttam szükségesnek. Mindazonáltal az újabb eredményeket és segédanyagokat közzétettem a <http://vallastudomany.elte.hu/node/52/> oldalon.)

Ld. továbbá a tanulmányhoz a 314. oldalon található fakszimilét.